

Н. Николаева, канд. ист. наук  
КНУ имени Тараса Шевченко, Киев

### БИЛОЗИР ЛИДИЯ ИВАНОВНА: ЖИЗНЕННЫЙ ПУТЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЯ КИЕВСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА

*В статье освещается жизненный путь украинского филолога и преподавателя Киевского государственного университета Билозир Лидии Ивановны. Детально проанализированы обстоятельства ее ареста органами НКВД УССР в 1934 г.*

*Ключевые слова: политические репрессии, преподаватели, Киевский университет, интеллигенция.*

N. Nikolaeva, Ph.D. in History  
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

### BILOZIR LIDIYA: THE LIFE STORY AND CAREER OF A PROFESSOR OF KYIV STATE UNIVERSITY

*The life story and career of Ukrainian philologist and professor of Kiev State University Bilozir Lidia Ivanovna is investigated. The situation of her arrest by the NKVD of the USSR in 1934 is analyzed in this article.*

*Key words: political repressions, Kyiv University, intelligence, teachers.*

УДК 341.38[93/94+008](477)

М. Парахіна, канд. іст. наук  
КНУ імені Тараса Шевченка, Київ

### ДОСВІД РЕСТИТУЦІЇ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ В УКРАЇНІ: ПЕРШІ РОКИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

*Питання повернення історичних та культурних цінностей має велику культурну та політичну складову для українсько-російських двосторонніх відносин, саме цьому й присвячена дана стаття. Варто зауважити, що, за загальновізною нормою міжнародного права, грабунок культурних цінностей під час війни є злочином, який не може бути виправданий ніякими причинами. Тому культурні цінності, що були насильно переміщені із однієї країни до іншої, підлягають поверненню на Батьківщину. При цьому до таких цінностей відносять також ті, що опинилися на території іншої держави не лише внаслідок військових дій, а й інших заходів, що не мають законної підстави та порушують право нації на власний усеосяганий культурний розвиток та право власності на свій історичний спадок. На практиці ж до розв'язання цієї проблеми у міжнародному співтоваристві підходять дуже обережно, неоднозначно. Під реституцією культурних цінностей міжнародне право розуміє особливу форму повернення майна історичного, наукового, художнього та іншого культурного значення, неправомірно вилученого і вивезеного під час збройного конфлікту державою з окупованої нею території іншої держави. Щодо культурних цінностей застосовуються загальні правила реституції.*

*Ключові слова: українсько-російські відносини, реституція, музеї, культурні цінності, історичні цінності.*

Проблема повернення історичних та культурних цінностей, котрі в результаті певних політичних обставин опинилися за межами своєї історичної Батьківщини, на сьогодні є однією з найскладніших у міжнародних двосторонніх відносинах. Відповідно, й потреба їхнього повернення законному історичному власнику набуває актуальності з кожним роком, з кожним заходом, що веде до виявлення реального місця перебування шедевру чи доведення права на його власність іншого суб'єкта [1, 12]. Для українсько-російських двосторонніх відносин питання реституції має велику як культурну, так і політичну складову [17, с. 7].

Починаючи з перших років відновлення державної незалежності України, питання реституції знову набуло актуальності, посилившись ще й особливостями політичного моменту. Упродовж війни Україна втратила 300 тисяч музейних експонатів, близько 51 мільйона книг, 46 мільйонів архівних справ. Більшість з них або безпосередньо, або транзитом через переможену Німеччину опинилися в фондах російських музеїв, архівів та бібліотек. Найціннішими є колекція холодної зброї Полтавського краєзнавчого музею, картина "Козак Мамай" з Дніпропетровського історичного музею та багато інших [15].

Значну цінність, як матеріальну, так і наукову, становлять пам'ятки, вивезені у попередні – назагал довоєнні часи. До них відносяться фрески зі стін Михайлівського Золотоверхого собору у м. Києві, вивезені перед руйнацією храму більшовицькою владою у 1934 р. [2]; малюнки Альбрехта Дюрера; золотий гребінь зі скіфського кургану Солоха, вивезений ще 1913 р.; архіви гетьмана І. Мазепи, вивезені з Батурина ще в 1708 р. політиком Петра І О. Меншиковим та багато інших.

З самого початку незалежності України, в тому числі її правового суверенітету, розпочалася робота по створення інституцій для виявлення українських культурних цінностей, а тому числі і за кордоном. Ще в жовтні 1990 р., за дорученням Ради Міністрів УРСР від 3 жовтня 1990 р., при Міністерстві культури республіки була створена Республіканська комісія по розшуку та поверненню в Україну історичних і культурних цінностей, які знаходяться за її межами [5].

У 1992 р. при Кабінеті Міністрів України була створена Національна комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей (тепер Державна служба контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України) [22]. Саме ця державна організація стала координаційним центром пошуку втрачених культурних цінностей, їх збереження та повернення на Батьківщину [11]. До її функцій також входило вивчення міжнародно-правових норм, що забезпечують цивілізовані шляхи повернення історико-культурних пам'яток, й складання реєстрів пам'яток культури та інших національних реліквій, що опинилися за кордоном [13, 21]. При Національній комісії передбачалося створення міжвідомчої Науково-методичної ради, а також спеціального добродійного фонду "Спадщина", який мав спрямовувати добродійні внески на виконання завдань Комісії. Комісія діяла до 1999 р. й була ліквідована Указом Президента України Л. Кучми від 15 грудня 1999 р. [27] Натомість на початку 2000 р. була створена Державна служба контролю за переміщенням культурних цінностей при Міністерстві культури України [19].

Двома основними міністерствами, що виконують цю діяльність на сьогоднішній день, є Міністерство культури України та Міністерство закордонних справ. Перша з

цих інституцій приділяє увагу не лише збереженню культурної спадщини на території власної держави, а й визначенню рівня збереженості української спадщини за кордоном, точного місця перебування тих чи інших реліквій, можливості співробітництва з закладами їхнього зберігання [18].

Іншим державним органом, що задіяний у сфері реституції вітчизняних культурних цінностей, виступає Міністерство закордонних справ України. Ним проводяться наукові, організаційні, просвітницькі заходи, спрямовані на вивчення, повернення в Україну спадщини видатних діячів культури, науки, увічнення пам'яті славетних земляків, повернення їхнього творчого доробку до наукового та культурного надбання України [14]. Значну допомогу при цьому надають українські громадські об'єднання, яких нараховується близько 90 [29, с.9].

Слід відзначити, що між Національною комісією й іншими державними та громадськими установами, зокрема Міністерством внутрішніх справ, Головним архівним управлінням при Кабінеті Міністрів України, Національною Академією наук України, Комісією України в справах ЮНЕСКО, Українським фондом культури, Українським товариством охорони пам'яток історії та культури, Національною спілкою краєзнавців, багатьма архівами, бібліотеками та музеями України склалися тісні й ділові робочі контакти у благородній справі виявлення й повернення на Батьківщину вітчизняного історико-культурного надбання [32, с.22-24].

Для забезпечення планомірної діяльності різних державних та громадських організацій в напрямку здійснення реституції було створено Міжвідомчу Раду з питань вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей й затверджено Положення про її діяльність [20].

Внутрішньою правовою підставою для діяльності державних органів у галузі повернення культурних цінностей на Україну став прийнятий у 1999 р. Закон України "Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей" [8, с.300-310]. Особливо актуальним стає саме налагодження двосторонніх відносин між Російською Федерацією та Україною, адже ставлення політичних еліт цих країн до приналежності культурних цінностей неоднорідне [28, с.30].

Так, незважаючи на політичні проблеми, пов'язані з розпадом єдиного Радянського Союзу, вже з самих перших місяців існування незалежної Української держави розпочалася робота щодо правового розв'язання питання реституції, створення договірної правової бази, котра дозволила б розглядати й вирішувати це питання на найвищому рівні. За ініціативою України, у м. Мінську, 14 лютого 1992 р. главами держав – членів СНД була підписана Угода "Про повернення культурних цінностей державам їх походження", створена Міждержавна комісія з проблем власності на культурні цінності, котрі зібрані у музеях, бібліотеках, архівах та інших сховищах колишнього СРСР, а також перерозподілені по аналогічних установах [18].

Країни-учасниці взяли на себе зобов'язання сприяти поверненню культурних та історичних цінностей країнам їхнього походження. З цією метою було передбачено створення національних комісій з укладання описів культурних та історичних цінностей, що знаходяться на території відповідної держави; сприяння роботі цих комісій на території своєї держави, надання їм можливостей доступу до фондів державних музеїв, бібліотек, архівів одна одної. Держави також брали на себе обов'язок зберігання культурної спадщини національних меншин й народів інших держав – учасниць Співдружності, яка знаходиться на її території, включаючи історичні й релігійні пам'ятки у тому стані, в якому вони є у наш час [26].

Однак, незважаючи на різкі політичні заяви та фактичну відмову російської сторони визнати право інших республік колишнього Союзу на повернення своїх історичних цінностей, процес пошуку компромісу не припинявся. Так, вже влітку того ж року, 23 червня 1992 р. у Дагомисі відбулася чергова зустріч обох сторін. Результатом цього діалогу стало підписання Угоди про подальший розвиток міждержавних відносин, в якій підкреслювалася важливість збереження й зміцнення зв'язків, спільного історичного, культурного й духовного коріння [24].

Продовженням планомірної роботи по налагодженню правового поля відносин щодо можливостей реституції стала прийнята 25 березня 1994 р. Міністерством культури України та Міністерством культури Російської Федерації Угода про культурне співробітництво [25]. Важливим кроком у створенні нормативно-правової бази щодо здійснення реституції став знаковий для взаємин обох держав великий "Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією" від 31 травня 1997 р., підписаний під час офіційного візиту в Україну Президента РФ Б. Єльцина (30–31 травня 1997 р.) ним та його українським колегою Л. Кучмою [10, с.150;3, с.621;6].

Окремою гілкою питання правового регулювання реституції можна вважати проблему забезпечення архівної реституції, яка має певні особливості. На відміну від інших сфер (повернення музейних чи бібліотечних пам'яток), архівна справа має власну нормативно-правову базу, що походить з концепції Національного архівного фонду [9].

Натомість законодавство Російської Федерації надає власне трактування бачення можливостей реституції архівних документів. У відповідності до Федерального закону Російської Федерації "Про архівну справу в Російській Федерації" від 22 жовтня 2004 р. [30], у ньому використано не поняття "Національний архівний фонд", а термін "Архівний фонд", що автоматично відкидає національну приналежність тих чи інших документів й відповідно – потребу їхнього автоматичного повернення. Більше того, Архівний фонд Росії, на відміну від Національного архівного фонду України, не містить в собі закордонної складової, і в розділі щодо переміщення архівних фондів не вказано нічого про його повернення [4]. Це змусило керівництво Російської Федерації прийняти окремий Федеральний закон "Про культурні цінності, які переміщено в Союз РСР у результаті Другої світової війни і які знаходяться на території Російської Федерації" [31].

Не менш важливим, кроком було формування дієвих інституцій, котрі безпосередньо мали займатися проблемою. Зокрема, відразу після підписання Дагомиських домовленостей і з метою практичної реалізації цієї Угоди, а також підготовки програм і проектів подальшого культурного співробітництва України і Російської Федерації були створені постійні та тимчасові робочі комісії та групи. Наслідком цього стала підписана 16 січня 1996 р. Угода між Україною і Російською Федерацією про створення Змішаної українсько-російської комісії по співробітництву [23]. І хоча ця інституція займалася всім спектром двосторонніх відносин, однак вона в міру можливостей контролювала й процеси, пов'язані з реституцією культурних цінностей.

Важливим досягненням щодо повернення матеріальних цінностей стало завершення переговорів про долю фресок Михайлівського Золотоверхого собору, вивезених з України перед його руйнацією у 1934–1936 рр. [16]. До Києва було передано 11 фресок Михайлівського Золотоверхого собору XII ст., які в повоєнні роки опинилися у фондах Державного Ермітажу в Санкт-Петербурзі [13].

Таким чином, проаналізувавши двосторонні відносини між Росією та Україною у сфері реституції, ми можемо зробити ряд висновків. Саме проблема реституції висвітлює той вектор відносин у гуманітарній сфері, який представлений протилежними інтересами країн-партнерів: Україна прагне повернути свої історичні цінності й доводить власне право на них; Росія, у свою чергу, доводить власну правоту та успішно демонструє власну незацікавленість у їхній передачі українській стороні. Через це пошук компромісу, незважаючи на визнання його важливості, є досить складною та довготривалою працею.

#### Список використаних джерел

1. Акуленко В. І. Реституція культурних цінностей // Юридична енциклопедія: В 6 т. – К., 2003. – Т. 5. – С. 298.
2. Білокінь С. Нові студії з історії більшовизму I–VIII. – К., 2007.
3. Верстюк В. Ф. Україна: від найдавніших часів до сьогодення: Хронологічний довідник. – 2-ге вид., доповнене, доопрацьоване. – К., 2005.
4. Гернович Т. Проблема архівної реституції в сучасному національному законодавстві // Архіви України, 2006. – Вип. 1-6(259). – С. 43-51.
5. До засідання Колегії Державної думи України. Доповідь міністра культури України Л. Хоролець "Про розшук і повернення в Україну історичних і культурних цінностей". – К., 1992. – С. 1-2.
6. Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією від 31.05.1997 р. – Ст. 24 – див. zakon2.rada.gov.ua/laws/show/643-006
7. Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією від 31.05.1997 р. – див. zakon2.rada.gov.ua/laws/show/643-006
8. Закон України "Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей" від 21 вересня 1999 р. № 1068-XIV // Закони України / Верховна Рада України. Інститут законодавства; редкол.: В. Ф. Опришко (голова) та ін. – К., 2000. – Т. 19. – С. 300-310.
9. Закон України "Про Національний архівний фонд та архівні установи" від 24.12.1993 р. № 3814-XII – див. http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/3814-12
10. Зовнішня політика України в умовах глобалізації: Анотована історична хроніка міжнародних відносин (1991–2003) / НАН України. Інститут історії України; відп. ред. С. В. Віднянський. – К., 2004.
11. Корнієнко А. Про знищення та вивезення бібліотечних фондів України: факти та наслідки // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. – 1996. – Вип. 6. – С. 66-73.
12. Кот С. З історії формування організаційних засад державної політики повернення та реституції культурних цінностей в незалежній Україні // Історія України: маловідомі імена, події, факти (36.ст.). – К., 2010. – № 36. – С. 371-380.
13. Красовська О. Реліквії повертаються. Зі скрипом // Віче. – К., 2009. – № 7. – С. 64-65.
14. Культура України в умовах зростання національно-культурної ідентичності. – див. http://www.info-library.com.ua/books-text-3236.html

М. Парахина, канд. ист. наук  
КНУ імені Тараса Шевченка, Київ

### ОПЫТ РЕСТИТУЦИИ ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ В УКРАИНЕ: ПЕРВЫЕ ГОДЫ НЕЗАВИСИМОСТИ

*Вопрос возвращения исторических и культурных ценностей имеет большую культурную и политическую составляющую для украинско-российских двусторонних отношений, именно этому и посвящена данная статья. Стоит заметить, что, по общепризнанной норме международного права, грабеж культурных ценностей во время войны является преступлением и не может быть оправдан никакими причинами. Поэтому культурные ценности, которые были насильственно перемещены из одной страны в другую, подлежат возвращению на Родину. При этом к таким ценностям относятся также те, что оказались на территории другого государства не только вследствие военных действий, но и других мероприятий, которые не имеют законного основания и нарушают право нации на собственный всестороннее культурное развитие и право собственности на свое историческое наследие. На практике же к решению этой проблемы в международном сообществе подходят очень осторожно, неоднозначно. Под реституцией культурных ценностей международное право понимает особую форму возврата имущества исторического, научного, художественного и иного культурного значения, неправомерно изъятых и вывезенных во время вооруженного конфликта государством с оккупированной ею территории другого государства. Относительно культурных ценностей применяются общие правила реституции.*

*Ключевые слова: украинско-российские отношения, реституция, музеи, культурные ценности, исторические ценности.*

M. Parackhina, Ph.D. in History  
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

### EXPERIENCE RESTITUTION OF CULTURAL HERITAGE IN UKRAINE: THE EARLY YEARS OF INDEPENDENCE

*The return of the historical and cultural values has great cultural and political dimension to Ukrainian-Russian bilateral relations, it is also subject of this article. It is worth noting that, according to the generally recognized rules of international law, plunder of cultural property during war is a crime which can not be justified by any reasons. Because cultural values that have been forcibly displaced from one country to another, to be returned to their homeland. In this case, such values are also those who find themselves in another state not only by war, but also other activities that have no legal basis and violate the right of nations to own most comprehensive cultural development and ownership of its historical heritage. In practice, to solve this problem in the international community approach very carefully ambiguous. Under the restitution of cultural property to international law understands the particular form of restitution of historical, scientific, artistic or other cultural value, wrongfully seized and taken during the armed conflict with the state it occupied the territory of another state. Concerning cultural values, the general rule of restitution.*

*Keywords: Ukrainian-Russian relations, restitution, museums, cultural and historical values.*

15. Мамонова А. Какие сокровища Украина хочет вернуть домой? // Комсомольская правда в Украине. 07.09.2010.
16. Мозаїки та фрески Михайлівського золотоверхого собору. – див. http://nzs.org.ua/node/184
17. Нестуля О., Нестуля С. Українські культурні цінності в Росії: спроба діалогу про повернення. 1930 р. – Полтава, 2006.
18. Осташкіна В. М. Проблема повернення культурних цінностей у взаємовідносинах України з країнами СНД // Сторінки історії: збірник наукових праць. – Вип. 28. – К., 2009. – С. 224 – 234.
19. Офіційний вісник України. – 2000. – № 6. – Ст. 214.
20. Про утворення Міжвідомчої Ради з питань ввезення, вивезення та повернення культурних цінностей: Постанова Кабінету Міністрів України від 12 січня 2001 р. – № 15. – див. http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/15-2001-%D0%BF
21. Про утворення Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей: Постанова Кабінету Міністрів України від 28 грудня 1992 р. № 732. – див. http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=464-93-%EF
22. Сохань П. Проблеми повернення джерельної спадщини в Україну у зв'язку з подіями Другої світової війни та її наслідками (науково-практичні аспекти) // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. – 1996. – Вип. 6. – С. 43-49.
23. Угода між Україною і Російською Федерацією про створення змішаної українсько-російської комісії по співробітництву від 16.01.1996 р. – див. http://www.uazakon.com/documents/date\_b8/pg\_gwndxj.htm
24. Угода між Україною та Російською Федерацією про подальший розвиток міждержавних відносин від 23 червня 1992 р. – див. http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/643\_018
25. Угода про культурне співробітництво між Міністерством культури Російської Федерації та Міністерством культури України від 25.03.1994 р. – див. http://lawua.info/jurdata/dir336/dk336515.htm
26. Угода про повернення історичних і культурних цінностей державам їхнього походження. 14.02.1992 р. – див. http://search.ligazakon.ua/l\_doc2.nsf/link1/MU92385.html
27. Указ Президента України від 15 грудня 1999 р. "Про зміни в структурі центральних органів влади". – див. http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1573%2F99
28. Україна – Росія: Концептуальні основи гуманітарних відносин. – К., 2001.
29. Українська діаспора в Російській Федерації: культурно-історична спадщина. – К., 2001.
30. Федеральный закон "Об архивном деле в Российской Федерации" от 22 октября 2004 г. № 125 – ФЗ. – див. http://museumlav.ru/669.html
31. Федеральный закон от 15 апреля 1998 г. № 46-ФЗ "О культурных ценностях, перемещенных в СССР в результате Второй мировой войны и находящихся на территории Российской Федерации". – див. http://www.zonazakona.ru/zakon/index.php?zakon=fz\_tsen&go=index
32. Федорук О. Повернення в Україну втрачених культурних цінностей в контексті державотворчого та духовного відродження // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. – 1996. – Вип. 6. – С. 15-25.

Надійшла до редколегії 01.02.13